

Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik.

AF

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

Til Indledning.

Kan man hævde, at Historikerne i nogen Grad forsømmer de statistiske Opgaver, der ligger paa deres Vej, og er paa-faldende lidt opmærksomme, naar det gælder den metodiske Side af Sagen?

Tilsyneladende gaar det jo ganske godt. Som man kunde vente, er det navnlig yngre Forskere, der interesserer sig for det omfattende Materiale, som ved kyndig historisk-statistisk Bearbejdelse vil kunne lægge ny Viden til paa næsten alle Omraader af dansk Samfundshistorie. Resultatet vil i vigtige Henseender blive en tiltrængt Revision af adskillige ældre Opfattelser, der bygger paa for løst Grundlag eller er formet i for stor Almindelighed. De fleste ældre Historikere kan heller ikke tilbageholde en vis Respekt for den tapre Energi, hvormed en Del af de yngre har taget Problemerne op, selv om man næppe i den ønskelige Udstrækning har gjort sig klart, hvilke Muligheder den historiske Statistik indebærer.

Forsinket Sandhedserkendelse i populær-videnskabelige Værker er dog ikke den alvorligste Hindring. Forskningsmæssigt er det mere betænkeligt, hvis de historisk-statistiske Undersøgelser ikke gennemføres med klar Forstaaelse af det særlige Ansvar, der er forbundet med disse Opgavers Løsning. Paa de fleste

Omraader er den trænedede Historiker som Regel i Stand til at faa noget ud af sit Stof, selv om hans Resultater paa væsentlige Punkter maa underkendes. Men ved Arbejdet med statistisk Materiale gælder det stort set Knald eller Fald. Enten sejrer Forskeren paa sin kritiske Metode og sin omhyggelige Talbehandling (vanskeligt paa den ene af Delene alene), eller han øger blot Forvirringen ved at »fastslaa« Resultater, der ikke kan staa for en nøjere kildekritisk Undersøgelse. Paa et Tidspunkt, hvor den historisk-statistiske Forskning herhjemme endnu staa langt svagere, end den burde gøre, er det derfor indlysende nødvendigt at diskutere de Aarsager, der kan føre til Fejlurderinger.

Et særligt Forhold kan nævnes i denne Forbindelse. En Historiker, der arbejder med en større Opgave, som han haaber at kunne løse paa Grundlag af et omfattende statistisk Materiale, vil som Regel ofre mere Plads paa Fremstillingen af de økonomiske, sociale eller andre Resultater, der er den mest iøjnefaldende Nyvinding, end paa en udførlig Redegørelse for den metodiske Fremgangsmaade. Den fuldførte Bygning er jo det egentlige Maal, og Metoden synes ofte kun at være det forhaandenværende Stillads, som man midlertidigt og rent selvfølgelig benytter. I Virkeligheden maa der tillægges den saa stor Betydning, at man fristes til at foreslaa en Reform, der i første Række (om ikke udelukkende) gør Doktorafhandlinger til et Spørgsmaal om Metode. Meget vilde være vundet, hvis vi for hver ny historisk Disputats nogenlunde afgjort kunde sige, at nu var dette eller hint afgrænsede Forskningsomraade for lange Tider grundforbedret ved gennemført kildekritisk Behandling. Lidt for hyppigt oplever man, at Historikeren er sine Kilders Defensor, enten ved at tie stille med »skjulte Fejl« (der virkelig i ubegribelig Grad kan være skjult for ham selv!) eller ved direkte Optræden til Støtte for de vaklende Bevismidler. Der findes en særlig Form for *cant*, der lurder paa Historikeren, rede til i Arbejdets og Inspirationens lifligste Stunder at indbilde ham, at netop dette Kildemateriale udnyttet paa den Maade, trods alle flittige Indvendinger giver den rette Løsning

paa Problemerne! — Tør nogen sige sig fri for i det mindste en lille Rem af Huden?

Her kunde jeg have ønsket at anføre nogle Eksempler paa, hvad den statistiske Historieforskning gennem de senere Slægtled har arbejdet med, navnlig Problemer vedrørende Ejendomsantal og Folkemængde paa Landet¹. Forskellige Forhold — ogsaa Pladsforhold — lægger Hindringer i Vejen, og desuden vilde det delvis blive en Gentagelse af, hvad jeg andetsteds har anført om disse Emner². Jeg skal i Stedet begrænse mig til en Analyse af statistiske Kilder til en enkelt Side af Landbrugets Produktionsliv.

Kilderne til Oplysning om Folkemængde og Produktionsforhold er gennemgaaende alt for lidt undersøgt og udnyttet vedblivende uden tilstrækkeligt dybtgaaende Kritik. Der vil kunne fremdrages langt mere Materiale til Belysning af Landbrugsproduktionens Størrelse (det dyrkede Areal og dets Udnyttelse, Foldudbytte, Kreaturantal m. v.), Priserne paa Landbrugsprodukter, Arbejdskraften og dens Anvendelse (herunder Hoveriets Omfang og Art) samt Arbejdslønnens Karakter og Bevægelse. Altsammen Problemer, der næppe kan klarlægges med fuld Sikkerhed ved Landbrugsstatistik alene, men som i hvert Fald ikke kan belyses blot nogenlunde tilfredsstillende, hvis man lader det statistiske Materiale ligge eller anvender det uden den fornødne Kritik.

Der paahviler Historikeren et betydeligt Ansvar, naar han tager Statistikken til Hjælp. Han kan nemlig ikke — som de mindre trænede undertiden synes at mene — uforbeholdent give sig Talmaterialet i Vold, naar han iøvrigt undgaar Fejltællinger og stiller sine Resultater smukt op. Ikke mindst den lokalhistoriske Forskning har lidt under Tilfældigheder i denne Henseende. Det bliver let Aarsag til Forvirring og meningsløse Fejl-

¹ En Oversigt over de forskellige befolkningsstatistiske Opfattelser er givet af Svend Aakjær i Indledningen til hans Udg. af »Kong Valdemars Jordebog« (1943), 209—45.

² I »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660—1800« (1940), se Sagregisteret.

vurderinger, naar det forhaandenværende Materiale — f. Eks. Skattemandtaller, Skifter og Synsforretninger — udnyttes i Flæng. Vi har alt for længe savnet metodiske Undersøgelser angaaende Problemer af denne Art.

Kvæg og Korn.

Historisk Tidsskrift bragte i 1943 et Par interessante Afhandlinger, der i metodisk Henseende giver udmærket Anskuelsesundervisning. C. Rise Hansens Undersøgelser vedrørende Bondestandens økonomiske Udvikling ca. 1560—ca. 1660 (udelukkende belyst ved Bøndernes Kvæghold i et Par vestsjællandske Len) er et godt Eksempel paa, hvor smukt et Kildemateriale kan tilrettelægges og analyseres, uden at Oplysningernes Paaidelighed undersøges til Bunds og uden Forsøg paa sideløbende Behandling af Materiale fra andre Egne, skønt den fordringsfulde Titel dog stiller rimeligt Krav herom. Gunnar Olsen fremlægger et omfattende Materiale i sin Afhandling om Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610—60, men han fremhæver allerede til Indledning de forskellige Fejlmuligheder saa klart, at Læseren paa Forhaand er orienteret¹.

Hvad Kornproduktionen angaar, er de kildekritiske Muligheder i Virkeligheden udtømt i Gunnar Olsens Afhandling. Vi har ikke fra samme Periode andre Kilder af Betydning til Oplysning om Høstudbytte. For Bondebrugets Vedkommende kan man fra Slutningen af 1660'erne finde spredte Oplysninger til Vejledning. Da det i Reglen drejer sig om Vurderinger ved Bondeskifter, men kun sjælden om Kornopmaalingen, er det naturligvis et ret unøjagtigt Materiale, men man maa regne

¹ Spørgsmaalet bliver saa, om man maa anse disse Fejlkilder for saa væsentlige, at Hovedresultaterne svækkes. Et vigtigt Punkt er efter min Mening Vanskeligheden ved at forklare, at Misvækstaar slet ikke eller kun i forbavsende ringe Grad paavirker Udsædsmængden for det følgende Aar. Kan man være sikker paa, at Udsæden er medregnet, naar Hostresultaterne angives? Hvis dette er Tilfældet, maa man efterlyse Kornforraad eller eventuelle Kornkøb.

med, at Vurderingerne gennemgaaende er lave. Lensregnskaber-nes Oplysninger om Kornproduktionen paa en Række Hoved- gaarde ligger i Tid saa fjernt fra de mindre kildefattige Perioder i 1700-Aarene, at et frugtbart Sammenligningsgrundlag næppe kan tilvejebringes.

Det samme gælder Kvægskatteregistret fra 1566. Kvægfor- tegnelser til Sammenligning synes ikke at eksistere, hvilket naturligvis i høj Grad vanskeliggør, men ikke udelukker Kritik af denne Kilde til Oplysning om Kvægskat og Kreaturhold paa den nordiske Syvaarskrigs Tid. Rise Hansen giver en kort Over- sigt over, hvad der er bevaret af Kvægskatteemandtal fra 1657¹. Fra Perioden 1677—87 er Skatteemandtal bevaret i saa stor Fylde, at der næppe for nogen Landsdels Vedkommende savnes Kildemateriale vedrørende Kreaturhold². Spørgsmaalet er saa, om disse Opgivelser er blot nogenlunde paalidelige. Der er imid- lertid en Mulighed for at vurdere Kvægskatteemandtallenes Kildeværdi, idet der er bevaret et betydeligt Antal Skifter fra sidste Halvdel af 1600'erne. Vi maa derfor nærmere undersøge de to Kildegrupper, der ved deres Tilblivelsesmaade og hele Karakter afviger saa meget fra hinanden.

Selvangivelse kontra Synsforretning.

Paa Forhaand maa man nære nogen Mistillid til Tallene i Kvægskatteregistrene. Det er efter alt at dømme Selvangivelser, og de er ikke kontrolleret af Mænd, der var interesseret i at faa Bøndernes virkelige Skattepligt fastslaaet. Præsterne nøjedes i Reglen med at anføre de Besætningsstørrelser, som Bønderne og — for Herregaardenes Vedkommende — Ridefogderne opgav³.

Under disse Forhold blev Angivelsens Nøjagtighed i første Række afhængig af den enkelte Bondes Sandhedskærlighed, der ofte maatte ligge under for et naturligt Ønske om at formindske

¹ Hist. Tidsskr. 10. R. VI (1943), 145.

² Se Gunnar Olsen: Studier i Præstemandtallene 1677—1687. Fortid og Nutid XIII (1940), 157—90.

³ Jfr. Gunnar Olsen. Anf. St., 159.

det Tab, som Skattepaalæg betød. Blev samme Skatteobjekt udnyttet gentagne Gange, laa det lige for, at Bonden efterhaanden blev mere forsigtig i sine Opgivelser til Skattevæsenets Repræsentanter. Det er muligt, at Bymændene undertiden i Fællesskab har truffet Beslutning om lave Kvægtalsangivelser. Jeg vil dog snarest regne med individuelle Beslutninger og stiltiende Forstaaelse Mand og Mand imellem. Visse Klager kunde tyde paa, at Tallene ikke altid er blevet helt korrekt noteret, men dette Forhold er sikkert mindre væsentligt.

Uheldigvis kan Skattemandtallene ikke i sig selv give nogen rimelig Maalestok for Skattesnyderiernes Omfang. I næsten enhver Landsby kunde der findes Kvægbesætninger af højst forskellig Størrelse, og nogen egentlig Vejledning faar man ikke gennem den — ofte yderst nærliggende — Antagelse, at med saa ringe Kreaturbesætninger, som de laveste Angivelser lyder paa, kunde Bønder næppe bestaa.

Hvad gør nu Historikeren, naar han staar over for et statistisk Materiale, hvis Paalidelighed han har Grund til at betvivle uden direkte at kunne korrigere dets Oplysninger? Der er Tradition for, at han bruger det — desværre ogsaa nogen Tradition for, at dette sker, uden at Forskeren er tilstrækkeligt opmærksom paa de kildekritiske Muligheder. Tankegangen er simpelt hen den, at een Kilde, selv naar den er daarlig, dog er bedre end ingen Kilde. Herved opnaar ukritiske Tilhængere af den historisk-statistiske Metode kun eet med Sikkerhed, nemlig at Modstandere af denne Metode faar Lejlighed til at hovere med deres blotte »Tænkning«. Den sunde Fornuft er nu engang et ganske uundværligt Redskab, ogsaa naar det gælder at vurdere uanvendeligt Materiale.

Skatteregistret fra Korsør Len 1566 hører ikke til de kassable Kilder. Det er det eneste af sin Art fra 1500-Tallet, og det indeholder — af et Skatteregister at være — imponerende høje Kvægantals fra Flertallet af Bøndergaardene. Med Rette har C. Rise Hansen tidligere fremdraget og offentliggjort selve Kreaturlisterne¹. Hans kritiske Bemærkninger om dette Mate-

¹ I Danske Mag. 7. R. II (1936), 195—248.

riale, som det foreligger fra Skriverens Haand, synes velafvejede, og med Flid har han søgt at borteliminere nogle af de Forskeligheder, der vanskeliggør en umiddelbar Sammenligning mellem Registret fra 1566 og Skattemandtal fra 1657. Man kan imidlertid diskutere, hvorvidt den landsbyvise Sammenligning har større Interesse, naar der ligger et Spand af 90 Aar imellem, og der i mange Tilfælde kun foreligger Oplysninger om en Del af Gaardene i de enkelte Landsbyer (færrest fra 1657). Med god Grund nævner Rise Hansen, at der er visse Vanskeligheder ved at skelne mellem Gaardmændene og de øvrige Kvægbesiddere i Skatteregistret 1566. I mange Landsbyer kan der for flere Beboeres Vedkommende være Tvivl om, hvorvidt det drejer sig om Gaardbrugere eller ikke. Gaardantallet i Matriklen af 1688 er ikke nogen sikker Maalestok, saa meget mindre som den ofte medregner Gaarde, der allerede i 1657 var øde. I en Del Tilfælde kunde Rise Hansen med Udbytte have søgt Oplysning om Gaard- og Bolantal i Præsteindberetninger netop fra Aaret 1657¹. Det lader sig ikke gøre at trække nogen skarp Grænse mellem Gaard- og Husmandsbrug, men Antallet af rene Smaabrug er ikke særlig stort paa Sjælland². Hvis alle (formentlige) Bolssteder blev medregnet, vilde Besætningernes Gennemsnitsstørrelse naturligvis dale i 1566, og Forholdet er det, at der i Perioden 1566—1657 forsvandt et vistnok ret betydeligt Antal Smaabrug (Gaardsæder). Hovedresultatet paavirkes dog næppe væsentligt af denne Udvikling, hvis Sammenligningsgrundlaget iøvrigt var i Orden³. Mere foruroligende i saa Henseende er det, at Kvægskatterne 1566 og 1657 udskrives paa forskellig Tid, formentlig paa hver sin Side af Vinterslagtingerne, hvis Ind-

¹ RA. D. Kanc. Sognepræsternes Designation paa Gaarde, Boel og Huse i deres Sognekald, indsendt i Henh. t. kgl. Missive 1657 ²⁷/₁₀. — Omfatter ca. ²/₃ af de sjællandske Sogne, deriblandt dog forholdsvis faa fra Vest-sjælland.

² Husmand og Inderste, 16 ff. For Jyllands Vedkommende er Vanskeligheden langt større (jfr. Fortid og Nutid XIII, 161).

³ Rise Hansens Talbehandling udmærker sig gennemgaaende ved Nøjagtighed, rent bortset fra de Grænsetilfælde, hvor Gaardantallet fra 1688 med tvivlsom Ret har været bestemmende for de fastslaaede Gaardantal.

flydelse Rise Hansen søger at udmaale, desværre uden tilstrækkelig Støtte i selve Skattemandtallene.

Disse Bemærkninger om Vanskeligheden ved at tilvejebringe et Sammenligningsgrundlag vedrører ikke den Vurdering af Kvægantallenes Paalidelighed, som maa blive afgørende for Spørgsmaalet om Materialets Anvendelighed. Rise Hansen gaar ud fra, at Skattemandtallene ogsaa i 1600-Tallet er den eneste Kilde, der kan give Oplysninger om Bøndernes Kreaturhold. Om saa var, stod vi da uden nogensomhelst Mulighed for at dømme om de forskellige Mandtals Paalidelighedsgrad? I Modsetning til Rise Hansen og Gunnar Olsen¹ maa jeg mene, at Fejlkilderne er til at faa Øje paa, selv om man udelukkende beskæftiger sig med Skattemandtallene. Men Sammenligningsmaterialet bør om muligt udstrækkes til flere Perioder og bør for det enkelte Tidspunkt omfatte flere Egne.

Et Par konkrete Landsbyeksempler, valgt i Flæng blandt de bevarede Kvægskattematerialer, vil tale deres eget foruroligende Sprog. Det drejer sig om Landsbyerne Harrested (Sludstrup Sogn) med 12 Gaardmænd, i 1566 dog 13, Sognebyen Hejninge med 19 Gaarde i 1566, senere 15, 16 eller 17 Gaardbrugere, Sognebyen Kirkerup med 8, 7 eller 6 Gaardmænd til de skiftende Tidspunkter og Rosted i Sørbymagle Sogn med 12 og 11. De anførte Tal er Gennemsnittet pr. Gaard(bruger) for henholdsvis større Husdyr (St. H.) og mindre Husdyr (M. H.) efter Kvægskattemandtallene². 1678 savnes Materiale fra Hejninge og Kirkerup.

Skattebetalingen blev i Reglen fastsat til faa Uger efter Forordningens Dato, i 1680'erne ydedes den dog ofte i 2 Terminer.

Det umiddelbare Indtryk er en saa stærkt faldende Kvægholdskurve, at Tilliden til Skattemandtallene straks kommer

¹ Fortid og Nutid XIII, 160 (*Kreaturtællingerne, hvor Fejl vil være vanskelige eller umulige at konstatere*).

² Kvægskatten af 1677 $\frac{14}{8}$ kan ikke medregnes, da den kun omfattede Heste, Stude og Køer. Efter 1687 blev der ikke lagt Skat paa alle Slags Kreaturer.

Kvægskattens Dato	Harrested		Hejninge		Kirkerup		Rosted	
	St. H.	M. H.	St. H.	M. H.	St. H.	M. H.	St. H.	M. H.
1566 ²⁰ / ₁₁	21,9	23,5	21,9	19,1	23,5	15,3	21,8	18,2
1657 ²¹ / ₇	10,4	24,9	16,8	29,0	9,9	21,0	16,2	30,8
1678 ³ / ₈	8,3	15,5	7,4	14,2
1682 ¹¹ / ₁₁	10,8	6,9	12,2	10,8	9,9	8,3	10,5	6,2
1683 ¹⁴ / ₉	7,8	6,2	10,4	7,6	8,4	4,7	8,0	3,9
1684 ¹⁶ / ₈	4,9	4,0	11,2	9,9	7,1	4,4	5,3	2,9
1685 ¹¹ / ₁₂	5,8	3,4	9,2	7,7	7,5	3,1	7,3	4,7
1687 ⁵ / ₂	3,5	2,8	9,4	9,2	7,2	3,3	6,6	4,9

ud for en haard Belastning¹. Forskellen paa Sommer- og Vinterkreaturhold, der jo navnlig vedrører de mindre Husdyr (Vinterslagtninger af Svin og Lam), giver ingen tilfredsstillende Forklaring paa de kraftige Variationer. Og hvis samtlige anførte Tal fra Perioden 1678—87 var blot tilnærmelsesvis rigtige og den enkelte Landsbys Kreaturhold virkelig udsat for saa væsentlige Forandringer fra Aar til Aar, maatte en Undersøgelse som Rise Hansens anses for helt formaalsløs. Man vilde jo ikke kunne afgøre om Aarene 1566 og 1657 var nogenlunde typiske for to vidt adskilte Perioder. Man kan dog heller ikke uden videre kassere Materialet fra Perioden 1678—87. Allerede det ovennævnte beskedne Udvalg viser, at i hvert Fald Antallet af større Kreaturer fra 1682, vistnok ogsaa 1678 og 1683, meget vel kan sammenholdes med Tallene fra 1657.

Den væsentligste Forklaring maa søges paa et helt andet Punkt, nemlig ved Iagttagelsen af de varierende Skattepaalæg og Kvægskattens mer eller mindre vedvarende Tryk. Dette Forhold kan illustreres ved følgende Tabel, hvor Skattetaksten pr. Husdyr er angivet i Skilling. Det maa dog anføres, at Skillingens Sølvværdi i 1566 var ca. 1½ Gang saa stor som 1657—87. Kun de vigtigste Husdyr er anført.

¹ Det kan bemærkes, at kun Rosteds Gennemsnitstal fra 1682 ligger under det »sjællandske« Gennemsnit, Gunnar Olsen naar til ved sin Gennemgang af Skattemandtal fra en Snes Landsbyer i Holbæk Amt samme Aar. Ogsaa han finder Eksempler paa voldsomt Fald i Aarene efter 1682, men søger til Dels at forklare dem ved lokalt bestemte Aarsager (Fortid og Nutid XIII, 175—80).

	Hest	Hoppe	Plag (under 3 Aar)	Føl	Stud	Ko	Ungnød	Kalv (under 1 Aar)	Faar	Svin (over 1 Aar)
1566.....	4	2	2 à 4 ¹	1	4	4	2	1	1	1
1657.....	8	8	8	0	8	8	8	0	1	1
1678.....	16	16	8	8	16 ²	16	6	6	2	2
1682.....	} 8	} 8	} 4	} 4	} 8 ³	} 8	} 3	} 3	} 1	} 1
1683.....										
1684.....										
1685.....	} 16	} 16	} 8	} 8	} 16 ²	} 16	} 6	} 6	} 2	} 2
1687.....										

Bortset fra Føl og Kalve, der ikke blev beskattet i 1657, maatte Bønderne paa dette Tidspunkt svare en væsentligt højere Kvægskat af alle større Husdyr, sammenlignet med 1566-Taksterne. Det var under disse Forhold yderst forstaaeligt, om Gaardbrugerne i 1657 faldt for Fristelsen til at opgive langt færre Heste og Hornkvæg eller at henregne en forholdsvis stor Part af disse til de skattefrie eller mindre beskattede Kreaturer⁴. Noget tilsvarende gælder ikke m. H. t. Smaakreaturerne, hvor Forskellen mellem Sommer- og Vinterkreaturhold derimod indvirker stærkt, men i modsat Retning.

1678-Taksterne ligger for de fleste Kreaturers Vedkommende dobbelt saa højt som i 1657. Allerede 1677 var der lagt Skat paa Heste, Stude og Køer, og i Forbindelse med Ildstedskatten fra samme Aar og Kopskatten fra 1677 og 1678 kunde det i en Krigstid (den skaanske Krig 1675—79) tynges haardt paa Bondens Budget. Kvægbesætningernes Gennemsnitsstørrelse blev derfor opgivet lavere end i 1657 og 1682. Sidstnævnte Aar skulde der kun svares halv Kop- og Kvægskat, og da dette Paa-

¹ Ligesom for de øvrige Heste og Hopper, men Føl under 1 Aar som anført kun 1 Skilling.

² Over 4 Aar 64 Sk.

³ Over 4 Aar 32 Sk.

⁴ En Forskydning kan muligvis spores inden for 1566-Opgivelserne, hvor Ungnød og Kalve udgør en væsentligt større Procentdel i Forhold til Køer, end i en senere Tids Skifter.

læg kom efter flere Aars Frihed for Ekstraskatter, saa Bønderne sig aabenbart i Stand til at opgive Kreaturantal, der for de større Husdyrs Vedkommende stemte bedre med de faktiske Forhold. Mere overraskende er det, at ogsaa det opgivne Antal Smaakreaturer var synkende, ja, gennemgaaende laa overordentlig lavt. Da Skatten af Faar og Svin fiskalt betød relativt lidt, synes man paa dette Punkt at have set gennem Fingre med Bøndernes helt usandsynligt lave Selvangivelser. For de større Husdyrs Vedkommende maa den Nedgang, der som Helhed kan konstateres i Skattemandtallene fra 1683—87, ses i Sammenhæng med Kvægskattens Fornyelse Aar efter Aar; fra 1684 svares der desuden hel Kop- og Kvægskat som i 1678. Under »Skatteinertiens Lov« er Helhedsresultatet utvivlsomt, at Bønderne opgiver stadig færre Husdyr; dog var der naturligvis Landsbyer, hvor Opgivelserne ikke ændredes væsentligt i Perioden 1682—87, i hvert Fald ikke fulgte nogen stejlt nedadgaaende Linje¹.

For Vurderingen af Skatteregistret fra 1566 er det af Interesse at iagttage Virkningerne af den dobbelt saa høje Kvægskat, der blev udskrevet 10. August 1570². Landsdommer Axel Juul indberetter ²⁹/₉ nævnte Aar fra Vendelbo Stift, at mange Bønder der i Stiftet, baade Kronens og Adels, hemmeligt havde »underslaet« en stor Del af deres Kvæg for at slippe for den paabudte Kvægskat. Følgen var blevet, erklærer han, at den dobbelte Kvægskat ikke engang indbragte saa meget som den tidligere enkelte³. Selv om denne Udtalelse maaske ikke beror

¹ Den Antagelse, at Skattemandtallenes Paalidelighed veksler med Betalingsevnen, møder man ogsaa hos E. Heckscher i dennes Undersøgelser vedrørende svenske Befolkningsforhold efter 1632. Jfr. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1937, 165.

² Kanc. Brevb. 1566—70, 609, jfr. 571: Kongens aabne Brev af 1570 til Morten Svendsen paa Koldinghus, hvori hævdes, at Bønderne dølger den største Part af deres Kvæg.

³ Sammesteds, 629. Paa Axel Juuls Forespørgsel erklærer Kancelliet, at Bønderne skal bøde af yderste Evne, da de i Betragtning af Krigssituationen (Kongen har ikke faaet Penge nok til Soldaternes Besoldning) havde fortjent at blive straffet paa Livet.

paa den nøjagtigste Opgørelse af Skatteindkomsterne i det paagældende Len, antyder den dog, at Kvægskatterne under Syvaarskrigen virkede paa samme Maade som et Aarhundrede senere. Da Skattebyrden voksede, mens Skatteevnen sandsynligvis var aftagende, blev Kvægangivelserne mere uefterrettelige.

De anførte Iagttagelser viser formentlig den almindeligt virkende Aarsag til de stærke Variationer i Skattemandtallenes Kvægantal. Det udelukker naturligvis ikke, at andre Aarsager i adskillige Tilfælde kan have betydet endnu mere, men man maa vogte sig for at overdrive de mere lokalt bestemte Aarsagers Betydning¹. Men henvist til Skattemandtallene alene er Historikeren i den vanskelige Situation, at han vel kan paavise Fejkilder, men ikke har nogen Mulighed for at afgøre, hvor stærke Udslag de giver. Han klynger sig da til Formodningen om, at Kvægangivelserne fra visse Aar i det store og hele er nogenlunde korrekte og lader iøvrigt staa til. Men kan man blive staaende ved en Statistik, der kun eksisterer »i Mangel af bedres Havelse«? Hvad angaar sidste Halvdel af 1600'erne er det i hvert Fald unødvendigt og dermed uforsvarligt. Her møder vi nemlig en Kilde, der m. H. t. Kreaturangivelser efter hele sin Karakter maa anses for langt mere paalidelig end Skattemandtallene.

Skifterne er en af de vigtigste Kilder til Bondestandens Historie fra Midten af det 17. til helt ind i det 19. Aarhundrede. Ikke blot Slægts- og Hjemstavnsforskningen, men ogsaa Studiet af den økonomiske og sociale Udvikling har atter og atter Brug for Bondeskifterne. For den, der vil bygge Landbrugsstatistik paa denne Kilde, maa det dog staa klart, at Skifternes forskel-

¹ I denne Forbindelse kan nævnes, at Gunnar Olsen mente at finde Aarsagerne til Kreaturmængdens i Følge Skattemandtallene ligefrem katastrofale Nedgang i visse Landsogne 1682—87 i stedlige Hjem søgelser: Faaresygdom og Kvægsyge, i 1687 tillige Misvækst (Fortid og Nutid XIII, 178 f.). Da G. O. næppe fastholder sin Opfattelse fra denne ældre Afhandling, hvis Hovedformaal mere var en Demonstration af Kvægskattemandtallenes Indhold end en kritisk Prøvelse af deres Kildeværdi, ser jeg dog ingen Grund til at belyse disse Forhold nærmere.

lige Oplysninger er af temmelig uensartet Værdi¹. Vurderingspriserne paa Boets Effekter er som Regel for lave, mens Bygningsfælden og Priserne paa de sekvestrerede Heste (sjældnere Køer og Stude), Vogne, Landbrugsredskaber samt Saasæd gennemgaaende ansættes for højt. Boets Tilgodehavender og Fordringerne i Boet indeholder derimod virkelige Priser og Lønninger. I Tilfælde, hvor Fordringerne ikke godkendes, kan Skifterne undertiden yde et særligt Bidrag til Belysning af Pris- og Lønforhold. Det afgørende Spørgsmaal i Forbindelse med en Husdyrstatistik er dog naturligvis, hvorvidt Skifterne omfatter alle Kreaturer, der har produktionsmæssig Betydning. Det umiddelbare Indtryk er bekræftende. Kun Hønsene mangler som oftest i Skifteforretningerne, og Fjerkræet udgjorde dengang en saa ringe Del af Landbrugsproduktionen, at man helt tør se bort fra Gæs, Ænder og Høns.

Det er ikke indlysende, hvad Rise Hansen mener med, at Skifterne fra 1500- og 1600-Tallet er »alt for faa og af alt for tilfældig Karakter« og derfor »næppe med Udbytte vil kunne bearbejdes statistisk«². Faatallige er Skifterne ganske vist indtil 1650, men allerede fra 1650'erne maa Antallet af sjællandske Bondeskifter skrives med et trecifret Tal og stiger derefter overordentlig stærkt. Fra Sjælland (med Samsø), hvor Materialet utvivlsomt er rigest, findes der mindst et Par Tusind i Perioden 1660—1700. At disse Skifter ikke er spredt over hele Landomraadet, men naturligt samler sig om visse Godser (fortrinsvis Krongods) er snarest en Fordel, det udelukker netop en »alt for tilfældig Karakter«. Skifteprotokoller er ret konservative i hele deres Anlæg, hvilket ogsaa letter Undersøgelserne³ og ofte gør

¹ Se om Skifterne i Almindelighed Sigurd Jensen : Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi, i Fortid og Nutid XII (1938), 159—72. Endvidere mine Oplysninger sammesteds XIII, 20—31 (Foldudbytte belyst ved Skifterne), og i Husmand og Inderste, 188—95 og 263—78 (Bondernes Formueforhold).

² Hist. Tidsskr. 10. R. VI, 143.

³ De ældre Skifter er dog de mest uregelmæssige, bl. a. maa Kreaturantallet undertiden udfindes ved Sammentælling af Arvingernes og Kredi-

det muligt at kontrollere de Tilfælde, der afviger paafaldende fra det normale. Men naturligvis giver et Skifteregister kun Oplysning om Kreaturantal ved et enkelt Landbrug (man vil praktisk talt altid af et eller flere Forhold kunne se, hvorvidt det drejer sig om en Gaard eller et Hus), og man tør ikke slutte meget ud fra nogle faa Skifter. Skifterne vil navnlig for større Godsers Vedkommende kunne give et tilfredsstillende Billede af Kreaturholdets Størrelse inden for en kortere eller længere Aarrække. Men der maa foreligge Materiale fra et betydeligt Antal Godser, hvis man skal kunne drage nogenlunde sikre Slutninger om Kreaturmængden i Landsdelen, end sige i Landet som Helhed.

Spørgsmaalet er i første Række, om Skifternes Kreaturantal kan anses for paalidelige, og dernæst, hvorvidt dette Materiale stedvis kan sammenholdes med Skattemandtallenes.

Antallene af store Husdyr stemmer utvivlsomt meget nøje med de faktiske Forhold. I Skifterne opregnes i Reglen hver enkelt Hest (Hingst, Hest, »Gilding«, Hors, Hoppe, Øg, Fole, Plag, »Klod«, Føl o. fl. Benævnelser) og hvert Stykke Hornkvæg (Tyr, Tyrling, Stud, Studling eller Ungstud, Ko, Kvie, Ungnød, »Krempling«, Fjorkalv og Spædkalv). Stude anføres dog som oftest parvis, ogsaa Ungstude, og Kalve meget ofte summarisk, dog i Reglen de 1—2 Aars Kalve (Fjorkalve) og de »spæde« Kalve (indtil 1 Aar) hver for sig. Dyrets Lød nævnes næsten altid for Hestes og det større Hornkvægs Vedkommende, meget ofte anføres ogsaa andre Ejendommeligheder (Kendetegn), og en sjælden Gang træffer man Husdyrets Navn¹. Aldersangivelser er ikke hyppige i de ældste Skifter, men forekommer oftere

torernes Andele i Boet, og er ikke — som det senere er det sædvanlige — anført paa eet Sted i Fortegnelsen over Boets Ejendele.

¹ I Skifternes Fortegnelser over »Kvæg« eller »levende Vare« (»Livvare«) er det foruden Blis og Stjerne hos Heste i mange Tilfælde Farven paa Manke, Ben, Ore eller Mule, der nævnes som Kendemærker. Køerne er ofte sort- eller hvidringede, blaadragne, rodhjelmede, Søerne spraglede, sort- eller rød-bæltede etc. Undertiden er Skildringen mere præcis: 1 sorthjelmet hvidmanket-Hest og 1 hvid Plet paa Lænden.

o. 1700. Nu og da kan man finde Oplysninger om syge og bortløbne Dyr, der tilhører Boet, eller om Kreaturer, som er bortdøde i Tiden mellem Registreringen og Skiftets Slutning. Man støder ogsaa paa Lejekreaturer, der naturligvis kun vurderes, naar Boet er Ejer og har Husdyr udlejet til andre. Man kan næppe se bort fra særlige Tilfælde, hvor større Husdyr kan være afhændet i Tiden omkring Ejerens Død, men som Helhed gør Materialet Indtryk af at være paalideligt, hvad angaar den vigtigste Del af Husdyrholdet: Trækdyrene, Fede- og Malkekvæget.

M. H. t. Faare- og Svineantal i Skifterne maa der derimod tages visse Forbehold. Bortset fra Væddere, Søer og Orner, der ofte nævnes enkeltvis, er Opgivelserne i Reglen summariske. Faar og Lam anføres meget ofte under eet, hvorimod der i Reglen skelnes mellem (ældre) Svin og »Grise«, der dog forholdsvis sjælden er Smaagrise, men ofte indtil 1 Aar gamle »Pattegrise« forekommer, men det er sandsynligt, at de ofte lades ude af Betragtning; efter Vurderingerne at dømme skulde de fleste »Grise« være omkring $\frac{1}{2}$ Aar og derover. Større Usikkerhed raader m. H. t. Antallet af Lam, idet der ofte kun er Tale om »Fjorlam«, i Virkeligheden unge Faar, men hertil kommer, at i mange (paa nogle Godser i Perioder de fleste) Tilfælde kun Antallet af Faar »med Lam« eller »med deres Grøde« findes anført. Denne Vurdering af Moderdyr og Lam under eet udelukker en nøjagtig Bestemmelse af Lammenes Antal, ogsaa i de Tilfælde, hvor Faar uden Lam nævnes særskilt. Der synes dog som Regel kun at være 1 Lam pr. Moderfaar. I en Del Tilfælde er der formentlig ogsaa Grund til at betvivle, at Antallet af voksne Faar paa Gaarden er fuldstændigt (jfr. nedenfor S. 272).

I Modsætning til Kvægskattemandtallene, der ofte for visse Husdyrgruppers Vedkommende udelader de unge Dyr (under 1 Aar) og i 1657 i visse Lensregnskaber kun skelner mellem større Husdyr (Heste — Hornkvæg) og mindre (Faar — Svin), er Skifternes Kvægregistre altsaa meget udførlige. — Vi skal nu nærmere undersøge, hvad de to Kildegrupper kan oplyse om Kvægholdet i nogle østdanske Egne.

Kvægholdet i 1650'erne.

Selv om de fleste af Skattemandtallene fra 1657 er gaaet tabt, findes der dog en ret fyldig Repræsentation for den sjællandske Øgruppe¹. Disse Brudstykker er ikke helt ensartede, men en Sammenligning mellem Kvægopgivelser i forskellige Egne af Sjælland vilde dog bidrage til Løsning af det ikke uvæsentlige Spørgsmaal: hvorvidt Gennemsnitstallene fra Antvorskov og Korsør Len er typiske for denne Landsdel.

En Gennemgang af hele det store Materiale er formentlig unødvendig til dette Formaal, men Sammenligningen omfatter 10 Landsbyers Kreaturhold inden for hvert af de følgende fire Lensomraader: Kronborg, Tryggevælde med Højstrup, Vordingborg med Lekkende og Beldringegaard, samt Antvorskov og Korsør Len². Hvert Lensomraade er repræsenteret ved Landsbyer (sjældnere Dele af Landsbyer) af forskellig Størrelse baade m. H. t. Gaardantal og Jordtilliggende pr. Gaard³. Mest oplysende er Mandtallene fra Kronborg og Tryggevælde, idet de skelner mellem Husdyrene af de fire Hovedgrupper: Heste, Hornkvæg (»Nød«), Faar og Svin.

Undersøgelsen viser følgende Gennemsnitstal for større og mindre Husdyr pr. Gaard:

Len	Gaarde	Heste	Hornkvæg	Faar	Svin	Ialt
Kronborg	75	3,2	9,5	16,4	9,6	38,7
Tryggevælde	79	3,9	6,4	15,7	8,2	34,2
Vordingborg.....	91	9,2		20,7		29,9
Antvorskov og Korsør..	99	10,5		22,5		33,0

¹ Jfr. Hist. Tidsskr. 10. R. VI, 145.

² De 40 Landsbyer er: Ejlstrup, L. Esbønderup, Horserød, Huseby, Højbjerg, Nyrup, Paarup, Plejelt, Saunte og Vejby i Kronborg Len, Arnøje, Bjælkerup, Enderslev, Gevn, Højrup, St. Lindet, Pebringe, Renge, Smerup og Varpelev i Tryggevælde Len, Bønderup, Even, Herlufmagle, Kastrup, Langø, Lekkende, Sdr. Mern, Tejlstrup, Tolstrup og Ugledie i Vordingborg Len, samt (efter Rise Hansen) Flenstoft, Forlev, Frolunde, Fuglebjerg, Gimlinge, Gjerlev, Glæno, Gryderup, Haarslev og Haldagerlille i Antvorskov-Korsør Len.

³ Se Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688 (1928). Tabeller, 10 fl., 27—33 og 48—60.

Stikprøven viser altsaa ret store Forskelligheder, og Fordelingen svarer til det geografiske Billede: højest ligger Kronborg, længst nede Vordingborg, i Midten de øst- og vestsjællandske Len. Fælles for de fire Omraader er det, at de mindre Husdyr udgør godt $\frac{2}{3}$ af det samlede Antal opgivne Kreaturer, men det maa huskes, at Tællingen foregik før Efteraarsslagningerne. Mere overraskende er det maaske, at Hornkvæget i Kronborg Len udgør 75 % af de store Husdyr (bortset fra Føl og Kalve), men i Trykkevælde Len kun 62 %. En lidt senere Tids Skifter viser dog lignende Forskelligheder. Hvad de to Yderpunkter angaar, giver det omfattende Skiftemateriale fra Kronborg og Vordingborg-Omraaderne omkring 1680 et ganske tilsvarende Billede (jfr. nedenfor S. 271).

Det kan altsaa meget vel antages, at det af Rise Hansen fremlagte Materiale repræsenterer et sjællandsk Gennemsnit. Noget andet er, om de beregnede Husdyrantal: en halv Snes store Husdyr, foruden Føl og Kalve, og 20—26 Smaakreaturer, virkelig svarer til en sjællandsk Bondes normale Kreaturhold ud paa Sommeren.

Det Sammenligningsmateriale, vi faar ved at gaa til Skifterne, er beskedent i Omfang, men betydningsfuldt. Desværre findes der ingen vestsjællandske Skifter fra denne Periode. Man kan altsaa ikke direkte sammenholde de af Rise Hansen benyttede Kvægskatteopgivelser med Skifterregistre fra Gaardmandsboer paa omtrent samme Tidspunkt. En saadan Sammenligning kan derimod stedvis forsøges i Nord- og Østsjælland. Tiden før 1660 er repræsenteret ved Skifter fra Kronborg Len 1640—42 og 1655 (derefter fra 1660), Hørsholm 1649—60, samt Vallø, Gundetved og Rudholt Godser 1652—60¹. Kun et Mindretal af disse Skifter ligger i Tid saa tæt ind paa Kvægskatteregnskaberne af 1657, at en Sammenligning med Held kan foretages. Uheldigvis medfører Svenskekrigen 1658, at Skifteprotokollernes Tilførsler indskrænkes stærkt eller helt ophører, og desuden paa-

¹ Skifteprotokoller i Kronborg og Hørsholm Amtsstuearkiv samt Vallø Godsarkiv (Sjæll. Landsark.).

virkes Kvægholdets Størrelse sandsynligvis ofte af Krigsforholdene.

Bedst vilde det være at sammenholde Angivelserne i Skattemandtal fra Høsten 1657 med Skifter fra de nærmest følgende Maaneder, men her svigter Materialet. I de Tilfælde, hvor en Bonde efter sin Hustrus Død har beholdt Gaarden, som det iøvrigt var almindeligt, eller hvor Enkens nye Fæstemand er navngivet, vil man dog med Udbytte kunne sammenholde Skiftets Kvægantal fra 1655—56 med Skatteregnskabernes fra 1657. Selv om et Skifte ofte medfører, at en Del Kreaturer udgaar af Boet, vil et Aar eller to i Reglen være nok til at bringe Besætningen paa Fode.

For at Sammenligningen mellem Kreaturantallene i Skifteprotokol (S) og Kvægskatteregnskab (K) kan blive saa korrekt som muligt, udskilles Føl, Kalve og Smaagrise fra de voksne Kreaturer af samme Gruppe, derimod ikke Lammene, idet Kvægskatten af 1657 som nævnt omfattede baade Faar og Lam. Ved følgende 10 Gaarde i Kronborg og Hørsholm Len er Kvægantallene i de to Kilder:

Skiftets Dato	Gaardbrugerens Navn	Heste		Kvæg		Faar		Svin	
		S	K	S	K	S	K	S	K
1655 7/2	Søren Pedersen i Karlebo.	8	2	8 + 6	6	15	10	8 + 11	2
23/2	Jens Gudmandsen i Plejelt	10 + 5	4	8 + 2	2	9	20	13 + 8	10
28/2	Hans Nielsen i Tibirke ...	7 + 2	4	10 + 3	13	19	18	..	15
6/3	Lavrits Ibsen i Bøttrup ..	7 + 1	4	6 + 3	5	12	15	1 + 9	8
28/3	Bent Pedersen i Porsebæk	6 + 2	5	16 + 6	10	10	18	7 + 10	5
31/3	Anders Nielsen i Ørby ...	4	2	3	2
20/7	Niels Jensen i Daglykke..	6 + 3	3	7 + 5	4	6	10	11 + 9	3
24/9	Svend Olsen i Kirkelt....	4 + 1	5	1 + 1	2	4	10	8 + 10	1
1656 25/6	Niels Jørgensen (senere Anders Hansen) i Karlebo	7 + 2	2	12 + 2	7	20	12	5 + 11	4
18/11	Jens Lauridsen i Heslerød	3 + 1	2	7 + 3	8	7	10	7 + 8	3
10 Boer i alt...		62 + 17	33	78 + 31	63	102	123	60 + 76	53
Gennemsnit...		6,2 + 1,7	3,3	7,8 + 3,1	6,3	10,2	12,3	6 + 7,6	5,3

Dette Materiale er naturligvis for spinkelt til at danne Grundlag for vidtgaaende Slutninger. Mest iøjnefaldende er det, at

Antallet af Heste gennemgaaende er dobbelt saa stort i Skifterne som i Skattemandtallene. Mindre betydelige er Afvigelserne m. H. t. Hornkvæget og Svinene (hvis man overhovedet tør gaa ud fra, at godt Halvdelen af Svinene var under 1 Aar). Naar Kvægskatteregnskaberne viser det største Faarehold, skyldes dette vel i nogen Grad, at Flertallet af Skifteregistreringerne har fundet Sted om Vinteren, men bestyrker dog Formodningen om, at Angivelsen af Faar og da navnlig Lam er Skifternes svageste Punkt.

Et noget bredere Iagttagelsesfelt faar man ved en Gennemgang af Skifter fra sidste Halvdel af 1650'erne, sammenholdt med Kvægskattemandtal fra de før omtalte Landsbygrupper.

Følgende Gennemsnitstal skriver sig fra henholdsvis 24 Skifter fra Kronborg Len 1655, 28 fra Hørsholm 1655—58 (heraf kun 2 fra 1658) og 20 fra Vallø(-Rudholt) 1656—58.

Større Husdyr:	Heste			Hornkvæg			
	Heste og Hopper	Føl og Plage	Ialt	Stude	Køer	Kvier og Kalve	Ialt
Kronborg	5,1	2,7	7,8	4,1	4,4	3,9	12,4
Hørsholm	3,6	1,8	5,4	2,6	3,3	3,0	8,9
Vallø	5,9	1,8	7,7	2,0	3,3	2,8	8,1
Mindre Husdyr:	Faar			Svin			Husdyr ialt
	Faar	Lam	Ialt	Svin	Grise	Ialt	
Kronborg	9,1	1,4	10,5	6,9	4,4	11,3	42,0
Hørsholm	11,8	3,4	15,2	10,1	2,9	13,0	42,5
Vallø	8,7	0,7	9,4	6,9	5,9	12,7	37,9

Det gennemsnitlige Kreaturantal pr. Gaard ligger en Del højere, end Skattemandtallene fra Sommeren 1657 viser. Hvis disse var nogenlunde korrekte, maatte det modsatte ventes, idet de fleste Skifter er registreret i Vinterhalvaaret. Interessen samler sig dog fortrinsvis om de enkelte Husdyrgrupper. Talmaterialet maa som nævnt anses for mest udtømmende m. H. t. de større Husdyr, selv om det maaske tør betvivles, at »spæde« Føl og Kalve i alle Tilfælde er registreret og vurderet; Føllet registreres ofte sammen med Hoppen. Besætningernes Gennem-

snitsstørrelse overstiger for begge Grupper Vedkommende langt Tallene fra Skatteregnskaberne (de 40 Landsbyer), det gælder dog navnlig Hesteantallene. De nordsjællandske Skifter viser gennemgaaende en betydelig talmæssig Overvægt for Hornkvægbestanden, men paa Vallø er der noget nær Ligevægt mellem de to Grupper. Endnu mere varierer dog — i Følge Skifterne — Forholdet mellem større og mindre Husdyr. Gennemsnitstallene er for Kronborg 20,2 (Heste og Hornkvæg) og 21,8 (Faar og Svin), Hørsholm henholdsvis 14,3 og 28,2, Vallø 15,8 og 22,1.

Egnsforskellighederne er iøjnefaldende, men ogsaa et andet Forhold indvirker, nemlig den betydelige Forskel paa Sommer- og Vinterskifter. Ved en Skifterregistrering foretaget i Sommerhalvaaret (1. Maj—31. Oktober) faar man et Billede af Kvægholdet i det Tidsrum, hvor Bestanden er størst. Man faar tillige et rigtigere Indtryk af Kvægproduktionen i de enkelte Landbrug. En større eller mindre Del af de sommerfedede Ungstude, Kalve, Smaagrise og Lam gaar tabt for Vinterhalvaarets Skifterregistre og eventuelle Skattemandtallene, idet Bondegaarden har fundet Anvendelse for denne Part af »Aarets Grøde« som Tiende- og Landgildebetaling (især Lam), til Vinterforraad navnlig af røget og saltet Svine- og Faarekød, og endelig — det gælder ganske særligt, hvor Bonden holdt Ungstude — som god og indbringende Salgsvarer.

Da Kvægskatten 1657 blev udskrevet om Høsten, kan en Sammenligning mellem Ekstraskattemandtallenes og Skifternes Kvægantal bedst ske paa Grundlag af Skifter fra Sommerhalvaaret: 10 fra Kronborg Len 1655, 7 fra Vallø Gods 1656—58. Materialet er ikke stort, men gennemgaaende giver Forskellen paa Sommer- og Vinterhusdyrholdet sig meget tydelige Udslag i Skifterne (se nedenfor S. 274 f.). Tallene i Parentes er Heste-, Kvæg- og Svineantal, naar henholdsvis Føl, Kalve og »Grise« fraregnes. Herved faar man et mere korrekt Sammenligningsgrundlag, idet Skattemandtallenes Angivelser som nævnt ikke omfattede Føl, Kalve og Svin under 1 Aar. Derimod ramte Kvægskatten af 1657 Faar og Lam under eet; Tallet i Parentes

er her et Gennemsnitstal for de 6 Skifter i Kronborg Len, hvor Antallet af Faar (og Lam) findes anført.

Man faar derefter følgende Gennemsnitsbesætninger ved de 10 + 7 Sommerskifter (S) sammenholdt med Kvægskattemandtallenes Oplysninger (K) fra de 10 Sogne i Kronborg og lige saa mange i Tryggevælde Len.

	Heste		Kvæg		Faar		Svin	
	S.	K.	S.	K.	S.	K.	S.	K.
Kronborg . .	8,0 (6,2)	3,2	13,9 (11,8)	9,5	11,6 (19,3)	16,4	15,7 (10,5)	9,6
Tryggevælde (Vallø)	7,1 (6,9)	3,9	12,1 (10,3)	6,4	9,3 ¹⁾	15,7	15,1 (9,0)	8,2

¹⁾ Faar uden Lam.

Disse Tal understreger tidligere Iagttagelser. Af Hesteholdet, der dog er af omtrent samme Størrelse Sommer og Vinter, faar Kvægskattemandtallene kun det halve frem, og Misvisningen er ogsaa betydelig, hvad Kvægholdets Størrelse angaar. Naar Antallet af mindre Husdyr er lavere i Mandtallene end i Skifterne, skyldes det sandsynligvis ikke blot det skæve Sammenligningsgrundlag (Svin under 1 Aar savnes i Mandtallene og Lam — delvis — i Skifterne), men at Selvangivelserne ogsaa her er ret upaalidelige. Hvad Skifternes Faaretal angaar, raader der visse Tvivl.

Gennem Skifternes Kvægfortegnelser faar man da mere detaljerede og talmæssigt sikre Oplysninger om Bøndernes Kreaturbesætninger, end Kvægskatteregnskaberne fra 1657 kan give. Der er jo en meget væsentlig Forskel paa, om den vigtigste Del af en Bondes Kreaturhold — Trækdirene, samt Fede- og Malkekvaaget — maa anslaaes til 10 à 12 eller til 16 à 18, hvortil kommer Føl og Kalve i samme Forhold. Mindre Betydning har det, om Gennemsnitsantallet af Smaakreaturer, der i Sommerhalvaaret synes at ligge omkring 30, Lam indbefattet, angives 20—30 % for lavt, men ogsaa her kommer Skifterne øjensynligt de virkelige Talforhold nærmest.

Hvilke Konsekvenser har disse Iagttagelser nu med Henblik

paa de Resultater, Rise Hansen mente at kunne fastslaa ved Sammenligningen mellem Skatteregnskaber fra 1566 og 1657?

Naturligvis kan der overhovedet ikke drages sikre Slutninger ved at sammenholde to Sæt Kildemateriale, hvoraf det ene (Skattemandtallene 1657) viser sig ukorrekt overalt, hvor Materialet i nogen Grad kan afprøves, mens der intet afgjort kan siges om Kildeværdien af den anden Materialesamling (Skatteregistret 1566), da der ikke findes noget Sammenligningsgrundlag. En virkelig Maalestok for Forskydningerne i den 90-aarige Periode har vi altsaa ikke, og noget Bevis for den formodede Nedgang i Kreaturtallet vil næppe kunne fremlægges. Det udelukker dog ikke, at vi kan gøre visse Sandsynlighedsberegninger, men vel at mærke kun paa Grundlag af de Erfaringer, der er indvundet ved en Sammenligning mellem Skatteregnskabernes og Skifternes Kvægtal fra andre Egne af Sjælland.

Holder vi os til de 10 førnævnte Landsbyer i Korsør Len, der efter Skatteregnskaberne af 1657 skulde have en Gennemsnitsbesætning paa 10,5 store Husdyr og 22,5 mindre, viser en Sammentælling for 1566 følgende Gennemsnitstal: Heste 7,6, Hornkvæg 13,6, Faar 11 og Svin over 1 Aar 5,1. Det vil sige et Hestehold af omtrent samme Størrelse som ved Skifterne fra Kronborg og Vallø 1655—58 og en Hornkvægbesætning noget større end den kronborgske 1655 (idet man væsentligt maa tage Hensyn til Vinterskifterne), men langt større end Besætningerne paa Hørsholm og Vallø ved denne Tid. Ogsaa Antallet af Faar (uden Lam) laa i 1566 lidt højere end ved Skifter i Nord- og Østsjælland i 1650'erne. Samtidig erindrer vi, at 1657-Skattemandtallene gennemgaaende viste større Kreaturantal i Nordsjælland end i andre Egne af Sjælland.

Hvis Tallene i Kvægregistret fra 1566 tør anses for nogenlunde rigtige, maa der indtil 1657 være sket en lille Tilbagegang i Hestehold, en større m. H. t. Kvægbesætningerne, mens Stillingen for de mindre Husdyrs Vedkommende er mere usikker, dog sandsynligvis ogsaa her en Tilbagegang, idet Tallene fra 1566 jo viser Kreaturholdet om Vinteren. Ligner de ældste Kvægskattemandtaller derimod de senere deri, at Opgivelserne er

væsentligt for lave, har Rise Hansen Ret i sin ubeviste (og sikkert ubevislige) Antagelse: en overordentlig stærk Foringelse af Kvægbruget maa da have fundet Sted i Perioden 1566—1657. Da der faktisk i 1566 foreligger Udsagn om Skattesnyderier i andre Egne af Landet¹, vilde det være meget dristigt at frikende de vestsjællandske Bønder for tilsvarende Tilbøjeligheder, selv om man tør formode, at de ret detaljerede Oplysninger fra 1566 er langt paalideligere end de mere summariske fra 1657. Nedgang er der i hvert Fald, og det er sikkert rigtigt, at den i særlig Grad har ramt Hornkvæget. Men i Modsætning til Rise Hansen maa jeg anse det for sandsynligt, at ogsaa Antallet af andre Husdyr er blevet reduceret². Vi ved ikke, hvorvidt Nedgangen er begyndt tidligt og forløbet ret jævnt, eller om der i Løbet af de 90 Aar har været Opgangsperioder afløst af fornyet og stærkere Nedgang.

Kreaturbesætningernes Størrelse o. 1680.

Antallet af bevarede Bondeskifter er efter 1660 og Aarhundredet ud stigende fra Tiaar til Tiaar. De giver et godt Grundlag for Vurdering af den stedfundne Udvikling, selv om der maa tages visse Forbehold m. H. t. et Par af Husdyrgrupperne (Faar, navnlig Lam, og Smaagrise). For Perioden indtil 1719 findes der endnu kun Skifteprotokoller fra et ret ringe Antal Godser, der dog tilsammen omfatter næsten en Fjerdedel af Sjælland og hele Samsø. De øvrige Landsdele er langt svagere repræsenteret. Større Lakuner forekommer for flere sjællandske Godsers Vedkommende, og en Del af Materialet er saa med-

¹ Kanc. Brevb. 1566—70, 110, 115 og 118 omtaler, at Bønder skjuler, slagter eller pro forma sælger deres Kvæg til Købstæderne for at undgaa at svare Kvægskat. Kvæget skal være solgt og slagtet, før Skattebrevet udgik, hvis Fritagelse skal gælde.

² Hvis R. H. tænker sig, at Antallet af større Husdyr er opgivet nogenlunde korrekt saavel i 1657 som i 1566, og samtidig vil mene, at Hesteholdet ikke er blevet væsentligt mindre (Hist. Tidsskr. 10. R. VI, 174), maa han for adskillige Landsbyers Vedkommende regne med negative Tal for Hornkvægbesætningerne 1657!

taget, at det ikke vil kunne udnyttes¹. De tre Godser, hvis Skifter gaar tilbage til Tiden før 1660, fortsætter, om end med væsentlige Huller (Kronborg 1701—12, Hørsholm 1680—1701, Vallo 1687—92 og fra 1712). De nytilkomne Godser er navnlig Krongodset i Vordingborg Amt fra 1662, Skjoldnæsholm 1671—, Grevskabet Samsø 1671—, Krogerup 1673—, Bistrup 1684—, Holmegaard-Broksø 1684— (kun 1 Skifte før 1688), Løvenborg 1685—, Tybjerggaard 1691—, Bækkeskov 1696— og Tølløsegaard fra 1697.

Som vi har set, indeholder Kvægskattemandtal fra 1677—87 et meget omfattende Kildemateriale til Belysning af Kvægholdets Størrelse. De viser dog i Periodens sidste Halvdel saa stærkt dalende Tal (jfr. ovenfor S. 253), at en sammenlignende Undersøgelse utvivlsomt kun bør omfatte Skattemandtal fra Sommeren 1678 og Vinteren 1682—83. En direkte Sammenligning kan naturligvis kun vedrøre de Gaardbrug, der forekommer saavel i Skifter som i Skattemandtal fra de nævnte Aar, og da Kvægholdet er betydeligt større om Sommeren end om Vinteren, maa Mandtal fra de to nævnte Tidspunkter sammenholdes med Skifter fra henholdsvis Sommer- og Vinterhalvaar. Ofte kan der kun blive Tale om et Par Skifter fra selve Skatteudskrivningens Halvaar, og jeg har derfor i nogle Tilfælde udvidet Sammenligningsgrundlaget til Skifter fra flere paafølgende Halvaar.

For at maale Kvægskattemandtallenes Paalidelighedsgrad i Forhold til Skifterne er disses Kvægantal i efterfølgende Tabel sat = 100. Den omfatter kun Skifter fra fire af de ovenanførte Godser. Hørsholm Skattemandtal fra denne Periode savnes, og der er for lidt Materiale fra de mindre Godsomraader. Skattemandtallenes gennemsnitlige Kvægangivelser 1678 og 1682—83 udgør i Procent af Skifternes Husdyrantal de anførte Aar, henholdsvis Sommer (S) og Vinter (V), som følger:

¹ Skiftematerialet findes, naar ikke andet anmærkes, i Sjæll. Landsarkiv.

	Heste	Hornkvæg	Faar	Svin
Kronborg 1678—81 (S).....	47	80	66	13
— 1682—85 (V)	56	78	80	38
Vallo 1678—85 (S).....	44	58	38	15
Vordingborg 1678—79 (S)	43	76	59	29
— 1682—83 (V).....	48	72	73	21
Samsø 1682—85 (V)	47	60	58	18

Sammenligningsgrundlaget er ikke særlig omfattende, kun 6—12 Gaardbrug inden for hver af de 6 Rækker, men Hovedresultatet er klart nok. Ligesom i 1657 svarer de Hesteantal, der opgives i Skatteøjemed, gennemgaaende kun til ca. Halvdelen af de tilsvarende Tal i Skifterne. Ofte ligger de endnu lavere, skønt det maa formodes, at det faktiske Hesteantal varierer forholdsvis lidt. Væsentligt højere ligger Procenttallet for Kvæg, om end med en iøjnefaldende Forskel i Opgivelserne fra Krongods og andre Godser. Noget tilsvarende gør sig gældende m. H. t. Faareholdet, dog med større Uregelmæssighed, hvilket til Dels kan skyldes Skifternes Mangler paa dette Punkt. Meget ufuldstændige er som Regel Skattemandtallenes Svineantal. Overensstemmelsen mellem de to Kilders Opgivelser bliver ikke meget større, selv om man holder sig til de faa Skifter, der maa være registreret kort efter Skattemandtallenes Udfærdigelse.

Den sammenlignende Undersøgelses Resultat kan ikke være tvivlsomt. Kvægskattemandtallene maa anses for uanvendelige som Grundlag for en Opgørelse over Kvægholdets Størrelse. For det enkelte Gaardbrugs Vedkommende vil det i Reglen være umuligt at fastslaa, hvor meget Opgivelserne afviger fra de faktiske Forhold, da der kun i faa Tilfælde foreligger omtrent samtidige Skifterregistre til Sammenligning¹.

¹ Undtagelsesvis finder man baade for Hornkvægets og Faarenes Vedkommende større Antal i Kvægskattemandtallet end ved et senere Skifte i samme Gaardmandsbo (jfr. Stillingen i 1655—57, se ovenfor S. 262), men dette kan skyldes indtrufne Forandringer, der unddrager sig nærmere Undersøgelse. I adskillige Tilfælde har Sygdom og Uheld utvivlsomt medført

Da Paalidelighedsgraden efter det foreliggende synes at variere stærkt, vil man næppe kunne bringe Erfaringerne fra den sammenlignende Undersøgelse til Anvendelse paa Steder, hvorfra intet Skiftemateriale foreligger. Kvægskattemandtallene alene vil ofte være mere vildledende end vejledende¹.

Et brugeligt Grundlag for en omtrentlig Bestemmelse af Kvægholdets Størrelse inden for en kortere eller længere Aarrække har man derimod i Skifterne. Bedst naturligvis for de større Godsers Vedkommende, paa de mindre vil der højst forekomme et Par Skifter pr. Aar, og selv et Fem- eller Tiaarsgennemsnit kan derfor paavirkes af Tilfældigheder. Det maa dog fremhæves, at ogsaa Skifternes Husdyrtal ofte er ret usikre m. H. t. Faar og Svin.

Det Skiftemateriale, hvis Kvægholdsangivelser er bearbejdet i det følgende, omfatter 80 Gaardmandsboer² i Kronborg Amt 1678—79 og 1681—85, 40 i Hørsholm Amt 1678—80, 22 fra Vallø Gods 1678—85, endvidere 95 Gaardmandsskifter fra Krongodset i Vordingborg Amt 1678—79 og 1682—85, 58 fra Grevskabet Samsø 1681—85, 23 fra Bistrup (Københavns Magistrats-

Afhændelse eller Tab af Kreaturer, der saaledes ikke kommer med ved Registreringen.

¹ I »Husmand og Inderste« benytter jeg ganske vist navnlig Skifterne til Oplysning om Kreaturhold, men anfører ogsaa Angivelser i Kvægskattemandtal, hvorved jeg faar et vist Medansvar for den ivrige Udnyttelse af disse. I de ældre Skifteprotokoller findes kun faa Skifter i Husmandsboer, og Fristelsen til at ty til Skattemandtallene var derfor saa meget større, men Usikkerhedsmomentet betyder mere, end jeg dengang vilde formode. Det er ikke tilfældigt, naar 51 Husmandsskifter, fordelt paa 12 Godser i Perioden ca. 1680—1720, viser relativt højere Heste-, Faare- og (navnlig) Svineantal, end Skattemandtallene fra en Række sjællandske Sogne til forskellige Tidspunkter. Her kan jeg ikke skyde mig ind under den i alle Tilfælde omdiskutable Betragtning: at da mange af de mindste Besætninger maa være udeladt i Skattemandtallene, behøver Gennemsnittet af Opgivelser, der forekommer, ikke at vise lavere Tal, end Husmandsbesætningerne som Helhed (H. og I., 163).

² Selv om det ikke udtrykkeligt anføres, hvorvidt det drejer sig om en Gaard, vil dette tydeligt fremgaa af Godsets Fordringer i Boet (Sekvestreringen af Heste, Sædekorn m. v.).

gods) 1684—87 og 16 fra Skjoldnæsholm Gods 1678—87. En Oversigt i Lighed med den tidligere fra 1650'erne viser følgende Gennemsnitsantal af Kreaturer:

Større Husdyr:	Heste			Hornkvæg			
	Heste og Hopper	Føl og Plage	Ialt	Stude ¹	Koer	Ungkvæg	Ialt
Kronborg	5,2	2,7	7,9	2,8	4,9	3,4	11,1
Hørsholm	3,4	2,1	5,5	2,3	4,4	3,5	10,2
Vallø	6,6	1,0	7,6	0,9	3,2	2,8	6,9
Vordingborg	6,8	1,9	8,7	1,3	3,7	2,9	7,9
Samsø	5,6	1,9	7,5	3,6	3,2	3,2	10,0
Bistrup	7,4	1,8	9,2	2,0	3,5	3,4	8,9
Skjoldnæsholm	5,7	2,2	7,9	1,4	3,6	2,5	7,5
Mindre Husdyr:	Faar			Svin			Husdyr ialt
	Faar	Lam	Ialt	Svin	Grise	Ialt	
Kronborg	8,7 ²	2,6	11,3	6,7	2,5	9,2	39,5
Hørsholm	7,0	1,8	8,8	5,9	3,7	9,6	34,1
Vallø	8,7	3,6	12,3	8,9	4,4	13,3	40,1
Vordingborg	6,1 ²	2,6	8,7	7,1	2,7	9,8	35,1
Samsø	8,1	2,2	10,3	5,4	1,7	7,1	34,9
Bistrup	8,3	1,5	9,8	8,4	3,1	11,5	39,4
Skjoldnæsholm	9,4	1,9	11,3	5,8	4,2	10,0	36,7

¹ Herunder ogsaa Tyre, der dog kun sjældent forekommer i Skifterne.

² I et enkelt Tilfælde »Faar og Lam» under eet.

Paa Kronborg, Hørsholm og Vallø er Hesteholdet praktisk talt af samme Størrelse som i 1650'erne, mens Hornkvæget er gaaet lidt tilbage i Tal undtagen paa Hørsholm. Faareholdet synes derimod i Fremgang paa Kronborg og navnlig Vallø, men stærkt reduceret paa Hørsholm, til Fordel for Kvægbestanden. Paa Kronborg og Hørsholm er Svineholdet formindsket en Del.

Sammenligner man Kreaturbesætningerne paa alle 7 Godser, finder man, at Hesteholdet varierer mindst. Naar Hørsholm her ligger væsentligt under det normale, skyldes det for en stor Del de mange »halve Gaarde«. Hornkvægbesætningerne er af ret forskellig Størrelse. Paa tre af Godserne har Gaardmændene gennemgaaende 10 à 11, paa de øvrige fire kun 7—9 Stkr. Horn-

kvæg. Navnlig Studeopdrættet synes stærkt varierende. Det er i afgjort Tilbagegang i Kronborg Amt og paa Vallø. Studeholdet paa Samsø overgaar talmæssigt det nordsjællandske, hvilket kan skyldes bedre Afsætningsforhold. Samsøskipperne (i nogle Tilfælde Gaardmanden selv) har kunnet fragte Fedestudene til de forholdsvis nære Markeder, som de førte Oldensvin til østjyske Skove. Derimod er Malkekvæget af stigende Betydning i Nordsjælland, mens det paa Samsø er lige saa faatalligt som paa Vallø, hvor Hornkvægbestanden som Helhed er mindre end paa de øvrige Godser. Ungstude regnes sikkert i en Del Tilfælde blandt de 1—2 Aar gamle Kalve. Man faar overhovedet ikke nogen skarp Afgrænsning af de tre Hornkvægsgrupper, idet Kviernes Alder som Regel ikke opgives; de 2 à 3aarige kan være anført som »Køer«, men er det langt fra altid.

Antallet af fuldvoksne Faar viser et nogenlunde ensartet Gennemsnit paa de anførte Godser, gennemgaaende 8—9 pr. Gaard, hvilket ogsaa er Tilfældet paa Hørsholm, naar man ser bort fra 8 Boer (20 % af Skifterne), der intet oplyser om Faarehold. Paa de øvrige Godser findes der gennemsnitligt godt en halv Snes Procent Gaardmandsboer uden Faarebestand (iøvrigt færrest paa Kronborg, hvor Faar savnedes i et bemærkelsesværdigt stort Antal Skifter i 1655). Faarene var sikkert den Del af Besætningen, som Gaardbruget mest smertefrit kunde skille sig af med; der kunde altid faas Faar til Købs eller til Leje. Det har dog næppe udelukkende drejet sig om Salg, snarere har Børn eller Tjenestefolk faaet Vederlag for Tilgodehavender ved at overtage Faar eller Lam. Synsforretninger fra en senere Tid viser, at mange ugifte Landboer ejede og bortlejede Faar¹, og en Del Skifteoplysninger peger i samme Retning. Men det er næppe muligt at faa fastslaaet, hvorvidt det har været en udbredt Sædvane, at nogle Faar og Lam blev bortskænket til de nærmeste Arvinger før den egentlige Skifteforretning. Fra Samsø Gods faar man et Vink i saa Henseende, naar det om 3 Faar i et mindre Gaardmandsbo oplyses, at de er »bevilget Børnene,

¹ Se den nedenfor (S. 275 f.) omtalte Synsforretning fra Vallø Gods 1704.

som ingen havde faaet¹. Givet er det, at Antallet af Lam ofte er ufuldstændigt. De lave Gennemsnitstal skyldes ganske vist for en Del, at over Halvdelen af Skifterne finder Sted i Vinterhalvaaret, men ogsaa i Sommerhalvaaret anføres alt for faa Lam, mange af Lammene er »Fjorlam«, altsaa egentlig unge Faar. Antallet af Lam findes kun anført ved 183 (56 %) af 326 bearbejdede Skifter fra de syv Godser, i yderligere 19 Tilfælde nævnes Faar med Lam, men Antallet er ubestemt. Heller ikke Antallet af »Grise« kan anses for fuldstændigt. Kun undtagelsesvis forekommer en »So med Grise«, uden at disses Antal er angivet², og sjældent nævnes »Sommergrise« eller »Pattegrise«. Vurderingerne giver det Indtryk, at det store Flertal af de i Skifteregistrene anførte Svin er 1 Aar og derover. Da dette ikke stemmer med Aldersfordelingen i Fortegnelser over Oldensvin i det 18. Aarhundredes Godsregnskaber, maa det formodes, at i det mindste Antallet af Smaagrise ligger væsentligt højere end angivet.

Selv om Skifterne altsaa ikke for de mindre Husdyrs Vedkommende leverer et Talmateriale af uangribelig Karakter, er der dog en meget betydelig Forskel paa Kreaturantallene i Sommer- og Vinterskifterne. Paa de fem første Godsomraader fordeler Antallet af Skifter sig paa henholdsvis Sommer- og Vinterhalvaar som følger: Kronborg 35 og 45, Hørsholm 23 og 17, Vallø 7 og 15, Vordingborg 43 og 52, Samsø 24 og 34, ialt 132 Sommer- og 163 Vinterskifter. At de sidste er i betydeligt Overtal bevirker, i Forbindelse med de ufuldstændige Opgivelser af Lam og unge Svin, at navnlig Gennemsnitstallene for de mindre Husdyr i den foregaaende Tabel bliver en lidet korrekt Maalestok for den animalske Produktion i det enkelte Aar.

Den vigtigste Forskel paa Sommer- og Vinterkreaturhold inden for de forskellige Godsomraader vil tydeligere fremgaa af efterfølgende Tabel.

¹ Skifte efter Niels Poulsen i Besser ²⁹/₁₁ 1681. Samsø Grevskabs Skifteprotokol.

² Kronborg Skifteprot. ²/₁₁ 1681 (Hans Pedersen i Plejelt) og ²⁴/₂ 1682 (Rasm. Jensen i Villingerød).

Kvæghold Sommer og Vinter.

	Heste		Hornkvæg		Faar		Svin		Husdyr ialt	
	S.	V.	S.	V.	S.	V.	S.	V.	S.	V.
Kronborg	8,1	7,7	12,5	10,0	15,5	8,0	12,2	6,9	48,3	32,6
Hørsholm.....	5,8	5,1	10,9	9,3	9,8	7,5	11,3	7,2	37,8	29,1
Vallo.....	7,7	7,5	9,0	5,9	21,0	8,2	18,6	10,9	56,3	32,5
Vordingborg.....	8,9	8,8	8,5	7,4	12,4	7,3	10,2	9,2	40,0	32,7
Samsø.....	7,7	7,4	11,5	8,9	13,1	7,5	8,8	5,9	41,1	29,7
Gennemsnit ...	7,89	7,67	10,70	8,47	13,34	7,64	11,11	7,85	43,0	31,6
Forholdstal....100		97	100	79	100	57	100	71	100	73,5

Kreaturholdets talmæssige Overvægt i Sommerhalvaaret kommer til Udtryk i samtlige 20 Sammenligningsled. Hvor Skiftematerialet er mindst, er Udsvingene dog ofte mere vilkaarlige, snart uforholdsmæssigt store (Hørsholm: Heste — Vallø: Hornkvæg, Faar, Svin), snart paafaldende svage (Hørsholm: Faar). Det er sandsynligt, at Vallø med kun 7 Sommer-skifter viser et usædvanligt højt Gennemsnit, mens de to Tal nærmer sig for stærkt til hinanden paa Hørsholm og Vordingborg. Dette kan skyldes, at Registreringen har fundet Sted paa et tidligere Tidspunkt, som det i hvert Fald er Tilfældet i en noget senere Periode (jfr. nedenfor S. 278). Usikkerheden m. H. t. Registreringens Dato kan kun bevirke, at Gennemsnitstallene for henholdsvis Sommer- og Vinterhalvaar kommer hinanden nærmere, end de faktiske Kreaturhold berettiger til. Husdyrholdet i Vintermaanederne November—Marts var vistnok gennemgaaende over 30 % mindre end i Sommermaanederne Maj—September. April og Oktober var Overgangsmaaneder; i November laa Kreaturantallet meget lavt som Følge af Vinterslagtingerne.

Ovenstaaende Tal giver ikke noget fuldstændigt Billede af den aarlige Produktion inden for Kvægbruget, navnlig savnes der formentlig et ikke ubetydeligt Antal Lam og Smaagrise. Kreaturbesætningernes Gennemsnitsstørrelse maa paa Grundlag af det anførte i Tiden kort før Vinterslagtingerne sættes til 8 Heste, 11 Stkr. Hornkvæg og (sandsynligvis) mindst 15

Faar og Lam samt et lignende Antal Svin og Smaagrise. Da Kvægholdet paa de forskellige Godser varierer overordentlig stærkt, vil det dog være for dristigt at slutte sig til et østdansk Gennemsnit paa det foreliggende Grundlag. I en Periode, hvor Kildematerialet endnu er ret sparsomt, maa man vogte sig for at generalisere. Statistiske Oplysninger fra Samsø siger ikke noget om Fyn, og Nordsjælland er ikke Vestjylland, lige saa lidt som et fyldigt Skattemandtalt fra Vestsjælland kan danne Grundlag for en almindelig Vurdering af danske Bønders økonomiske Stilling, selv om Tallene er korrekte.

Meget taler for, at Skifternes Kreaturangivelser i hvert Fald m. H. t. de større Husdyrs Antal svarer til de faktiske Forhold, men først fra 1700-Tallet foreligger der gennem Synsforretninger fra en Række Godser et Korrektiv af Betydning. Gods-synsforretninger fra Vallø 1707 og Kronborg Amt 1717 skal i det følgende sammenholdes med Skifter fra omtrent samme Tidspunkt.

Synsforretning og Bondeskifte.

Paa Vallø, Billesborg og Gunderup Godser blev alle Bøndergaarde i April 1707 besigtiget af fire dertil udnævnte Mænd. De tog Syn over Gaardenes Brøstfældighed, over Brønde, Haver og Hegn, »Item hvad Karle oc Dreng, som hos enhver Bunde findes, med meere hvad Quæg som hos dennem kand findes«¹.

En Kvægsammentælling giver til Resultat, at Bønderne paa de tre Vallø-Godsers 180 Fæstegaarde i deres Eje havde 1377 Heste (heraf kun 19 Føl), 150 Stude, 463 Køer, 248 Stkr. Ungkvæg, 1632 Faar og 680 Svin. Desuden fandtes der Lejekreaturer paa en Del af Gaardene, ialt 8 Stude, 95 Køer, 3 Stkr. Ungkreaturer, 228 Faar og 10 Svin. Disse sidste kan ikke medregnes ved en Sammenligning med Skifternes Kreaturtal, idet Vurderingen ved Skifte efter en Bonde eller hans Hustru natur-

¹ RA. R. K. Sjæll. Renteskriverkontor. Dokumenter vedkommende Vallø, Billesborg og Gunderup 1707, 1723—25, 1731.

ligvis kun omfatter Ejekvæg, mens det er mere tilfældigt, om Lejekvæg overhovedet nævnes ved Registreringen. Paa det kvægfattige Vallø Gods var altsaa ca. 14 % af saavel Hornkvæg som Faarebesætningerne paa Bøndergaardene Lejekvæg. Af Vedtegninger fremgaar det, at en stor Del af Lejekreaturene tilhørte Fæstebøndernes hjemmeværende Sønner samt Tjenestekarle eller -piger, sjældnere andre Gaardmænd.

Synsforretningen over Vallø Bøndergods 1707 omfatter kun i de færreste Tilfælde de helt unge Kreaturer (Føl, spæde Kalve, Lam og Smaagrise) og er saaledes mindre fuldstændig end Skifterne. Da der fra 1707 kun findes et enkelt Vallø-Skifte, maa en Sammenligning mellem de to Kilders Kreaturtal for Skifternes Vedkommende udstrækkes til en kortere Aarrække, f. Eks. to Aar paa hver Side af 1707. Gennemsnitstallene bliver derefter:

	Heste	Føl	Stude	Koer	Ungkvæg	Faar	Lam	Svin
180 Gaarde 1707...	7,5	0,1	0,8	2,6	1,4	9,1	..	8,3
18 Skifter 1705—09	8,7	0,6	1,6	3,1	1,9	8,7	1,6	10,2 ¹

¹ Heraf Halvdelen Ungsvin eller Grise.

Det er altsaa ikke blot Smaakreaturer, der forekommer i betydeligt større Tal ved Skifterne end ved Godssynsforretningerne. Forklaringen kan for en Del være den, at her ikke er medregnet de mere uegentlige Skifter, der fremkommer ved, at Gaardforsiddere maatte overlade deres Fæste til andre. Paa saadanne Fæstegaarde var Besætningen som Regel meget faatallig, men Antallet af »afklædte« Gaarde er dog næppe saa stort, at det helt kan forklare Forskellen. Kun Faarene opregnes i lidt større Tal i Synsforretningen. Det stemmer med den tidligere Formodning om, at Skifterne paa dette enkelte Punkt er upaalidelige ogsaa i Angivelsen af voksne Dyr. De ved Besigtigelsen optalte Svin omfatter øjensynlig Hovedparten af »Ungsvin« og »Vintergrise«.

For Kronborg Amts Vedkommende foreligger der fra Aaret 1717 en Synsforretning foretaget efter Ordre fra Kommissionen

for Ryttergodsets Inddeling 23. Januar nævnte Aar¹. Birkefogden skulde sammen med fire af ham udnævnte »forstandige Mænd og Bønder« syne hele Amtet, Hus efter Hus, Gaard efter Gaard, By efter By etc., og optegne Resultatet, saaledes som de ved Ed vilde kunne bevidne det. Synsforretningen fandt Sted mellem 1. Februar og 12. Marts, og Oplysninger blev indhentet om Hartkorn og Bygninger, Antallet af Heste, Stude, Køer, Ungnød, Faar, samt aarlig Udsæd (i Tdr.) og Høavl (i Læs).

Resultatet af den omfattende Undersøgelse var, at der ved 676 Gaarde blev optalt 5507 Heste, 7731 Stkr. Hornkvæg og 7781 Faar, derimod ingen Svin. Gaar man til Krongodsets Skifteprotokoller, viser det sig, at Synsforretning og Skifteregistrering i 4 Tilfælde faldt omtrent samtidig og derfor direkte kan sammenlignes. Det drejer sig om følgende Gaardfæsteres Gaarde: 1. Jens Pedersen i Helsingø, 2. Ole Larsen i Lavø, 3. Klemmen Tuesens Enke i Højbjerg, og 4. Anders Kjeldsen i Tibirke. Ved Skifte og Syn fremkom følgende Kreaturtal:

Skiftets Dato	Heste		Stude		Køer		Ungnød		Faar	
	Sk.	Syn	Sk.	Syn	Sk.	Syn	Sk.	Syn	Sk.	Syn
1. 28/1 1717	8	8	4	2	5	3	3	5	0	0
2. — —	5	4	2	2	1	1	0	0	4	2
3. 29/1 —	6	8	3	2	5	4	4	3	7	9
4. 26/3 —	6	6	2	0	0	0	1	4	7	8
Ialt...	25	26	11	6	9	8	8	12	18	19

De fleste Uoverensstemmelser er for Hornkvægets Vedkommende mere tilsyneladende end virkelige, idet Ungstudene ved Godssynsforretningen oftest er regnet for Ungnød. Sammenlagt giver de to Grupper i tre Tilfælde samme Resultat ved Registrering og Syn. Da der jo faktisk kan være sket mindre Forskydninger i Tidsrummet mellem de to Tællinger, er der intet i Vejen for, at begge kan være korrekte, uanset forskellig Ru-

¹ Synsforretning ang. Bøndernes og Husmændenes Vilkaar i Kronborg Amt 1717. Kronborg Amtsstuearkiv (Sjæll. Landsarkiv).

bricering. — Det viser sig iøvrigt, at Registreringen i adskillige Tilfælde maa ligge flere Maaneder forud for Skiftets Afslutning, og man tør derfor ikke med Sikkerhed gaa ud fra, at de to Kreaturtællinger falder saa tæt paa hinanden i Tid. Det medfører, at der ikke med samme Sikkerhed som tidligere kan skelnes mellem Vinter- og Sommerskifter, men efter alt at dømme er de første i betydeligt Overtal, og dette bevirker, at man med mindre Forbehold kan sammenligne Kvægantal fra samtlige Skifter med Synsforretningens Tal fra Februar og Begyndelsen af Marts. Da Skifteprotokollen indeholder usædvanligt faa Skifter fra 1717, vil det være naturligt at udvide Sammenligningen til flere Aar. Endelig kan det med Henblik paa tidligere Undersøgelser være af Interesse at se, hvorledes Stillingen var i de 10 »udvalgte« Sogne (jfr. ovenfor S. 260). Efter det lige anførte vil det ikke være hensigtsmæssigt at fastholde en Tredeling af Hornkvægbestanden. Besætningernes Gennemsnitsstørrelse i de 4 forskellige Tilfælde bliver som følger:

	Heste	Hornkvæg	Faar
676 Gaardsyn 1717.....	8,14	11,44	11,51
11 Skifter 1717.....	8,45	11,64	11,09
63 Skifter 1716—19.....	8,27	11,25	11,41
Synsforretning i de 10 Landsbyer 1717..	8,23	12,06	12,85

Der er som Helhed god Overensstemmelse mellem Skifter og Synsforretning, kun Afvigelser paa indtil 2 % for de større Husdyrs Vedkommende og 3—4 % for Faarenes. Man kunde have ventet større Afvigelser, idet en Del af Skifterne dog utvivlsomt viser Tilstanden om Sommeren, mens Synsforretningen er foretaget ud paa Vinteren. Andre Forhold kan spille ind, men Afvigelserne er i hvert Fald ikke saa væsentlige, at man med Sikkerhed kan fastslaa, at den ene Kilde er paalideligere end den anden. Derimod godtgør den gensidige Kontrol, at de begge er fuldt anvendelige.

Det viser sig, at de 10 Landsbyer for Kvæg- og Faarebesætningernes Vedkommende kan notere noget højere Gennemsnitstal end Amtet som Helhed. Grunden hertil kunde maaske søges i,

at forholdsvis mange af de paagældende Landsbyer var beliggende i Skovegne.

En Oversigt over Kreaturholdet i alle Kronborg-distriktets Sogne 1717 er i denne Forbindelse af Interesse.

Sogne	Gaarde	Heste		Hornkvæg		Faar	
		Ialt	pr. Gaard	Ialt	pr. Gaard	Ialt	pr. Gaard
Tikob	132	1113	8,4	1370	10,4	1541	11,7
Asminderød	90	767	8,5	991	11,0	1131	12,6
Esbønderup	37	349	9,4	495	13,4	396	10,7
Søborg-Gilleleje	53	401	7,6	597	11,3	643	12,1
Græsted	45	466	10,4	718	15,8	629	14,0
Maarum	30	260	8,7	418	13,9	334	11,1
Valby	27	229	8,5	322	11,9	293	10,8
Helsingø	59	428	7,3	591	10,0	541	9,2
Annisø	26	203	7,8	293	11,3	289	11,1
Ramløse	46	356	7,7	534	11,6	528	11,5
Tibirke	20	135	6,8	231	11,6	255	12,8
Vejby	66	434	6,6	695	10,5	677	10,3
Blistrup	45	366	8,1	476	10,6	524	11,6
Ialt	676	5507	8,14	7731	11,44	7781	11,51

I skovrige Egne som Græsted, Maarum og Esbønderup er Antallet af store Kreaturer, navnlig Hornkvæg, væsentligt større end i de fleste andre Sogne, men ogsaa Gaardhartkornet er relativt stort i disse Sogne, næsten 8 Tdr. mod ca. 7 pr. Gaard i Amtet som Helhed. I Forhold til Hartkornet har i Virkeligheden Tibirke med sine kun 4 Tdr. H. pr. Gaard det højeste Kreaturantal. Iøvrigt er Forskellighederne ikke paafaldende store ved den sognevise Opgørelse, de laveste Gennemsnitstal ligger kun 30—40 % under de højeste. Mere grelt stiller Forholdet sig, hvis man gaar byvis frem. Her kan Tallene fra de 8 største Landsbyer ved Synsforretningen paa Vallø 1707 tjene som Illustration. Lejekreaturerne er i dette Tilfælde medregnet.

Sammenlignet med de øvrige Husdyrgrupper viser Hesteholdet paafaldende smaa Afvigelser fra Landsby til Landsby. Det er Hoveriets Krav, der gør sig gældende. Godsejerne kunde

Landsbyer	Gaard- antal	Heste		Hornkvæg		Faar	
		Ialt	Pr. Gaard	Ialt	Pr. Gaard	Ialt	Pr. Gaard
Vallo.....	17	137	8,1	90	5,1	205	12,1
Taarnby.....	19	150	7,9	116	6,1	217	11,4
Himlingøje.....	19	145	7,6	72	3,8	186	9,9
Vedskølle.....	17	127	7,5	74	4,4	164	9,6
Herfølge.....	21	147	7,0	103	4,9	209	10,0
Enderslev.....	12	89	7,4	40	3,3	106	8,8
Egoje.....	10	66	6,6	21	2,1	58	5,8
Tessebølle.....	9	71	7,9	53	5,9	98	10,9

desuden henvise til Lovens Paabud om »8 dygtige Bæster« pr. Gaard¹. Omkring 1700 er der gennemgaaende en betydelig Stigning i Hesteantallet. Langt større er Variationerne, hvad Hornkvægbestanden angaar. Selv bortset fra den forarmede Landsby Egoje veksler Kvægbesætningen fra 3,3 til 6,1. Man kan næppe fastslaa, at det store Hestehold direkte hemmer det øvrige Kreaturhold, men den almindelige Fattigdom medfører aabenbart, at Bonden har særlig vanskeligt ved at opretholde den mest produktive Del af Besætningen. En Sammenligning mellem det gennemsnitlige Kreaturhold pr. Td. Hartkorn (Lejekvæg iberegnet) giver følgende Resultat:

	Heste	Hornkvæg	Faar
Vallo 1707.....	1,2	0,9	1,6
Kronborg 1717.....	1,4	1,9	1,9

Disse Forskelligheder overrasker ikke, naar man har gennemgaaet Kvægfortegnelser i en Række Godsers Skifteprotokoller, men de viser, hvor meget vanskeligere man vilde være stillet, hvis man udelukkende var henvist til de spredt forekommende Synsforretninger. Ikke blot dækker disse forholdsvis smaa Dele af Landet, men man vilde i Reglen ikke kunne afgøre, hvorvidt de ved Godssyn konstaterede Forhold var af mere eller mindre varig Karakter. Skifterne giver ganske vist kun for de meget store Godsers Vedkommende Mulighed for en nogenlunde nøj-

¹ Forordning af 15. Jan. 1701; jfr. Husmand og Inderste, 161.

agtig Bestemmelse af Kreaturantallet inden for saa snæver en Tidsgrense som et Aar eller to. Til Gengæld kan de vise Forskydninger i Kreaturholdet fra Periode til Periode, naturligvis ogsaa her med størst Sikkerhed paa de mere udstrakte Godser.

Til de faa Godser, hvis Skifteprotokoller fra Tiden før 1720 giver Mulighed for at følge Kreaturholdets Frem- eller Tilbagegang gennem 50 Aar uden større Lakuner, hører Vallø og Skjoldnæsholm. Udviklingen paa Krongodset i Kronborg Amt kan følges uafbrudt fra 1660 til 1700 og atter fra 1712, men af dette store Materiale skal her foruden Gennemsnitstal fra de tidligere behandlede Perioder kun anføres Besætningsstørrelsen i 1667—68 og i Slutningen af 1690'erne.

Forskydninger i Kreaturholdets Gennemsnitsstørrelse.

Vallø:	Antal Skifter	Heste	Hornkvæg	(Køer)	Faar	Svin
1660—69.....	42	7,0	6,3	(2,8)	12,0	13,4
1670—79.....	48	7,1	5,9	(2,3)	9,1	11,6
1680—87.....	35	7,1	5,9	(2,8)	8,9	11,7
1692—98.....	11	8,5	5,6	(2,9)	10,7	12,7
1700—10.....	33	9,0	6,0	(2,8)	9,3	10,4
Skjoldnæsholm:						
1671—79.....	19	8,1	9,4	(4,4)	13,2	14,4
1680—89.....	16	7,3	7,3	(3,4)	11,1	9,4
1690—99.....	26	7,6	8,2	(3,3)	10,6	13,1
1700—09.....	16	10,4	11,9	(4,5)	17,5	13,5
1710—19.....	14	10,1	10,7	(4,5)	14,8	10,6
Kronborg:						
1655.....	24	7,8	12,4		10,5	11,3
1667—68.....	17	5,6	8,3		10,4	11,3
1678—85.....	80	7,9	11,1		11,3	9,2
1697—1700.....	102	6,6	10,4		9,3	9,2
1716—19.....	63	8,3	11,4		11,4	10,1

De to mellemstore Godsomraader Vallø og Skjoldnæsholm har visse Udviklingstræk fælles, navnlig den ovenfor omtalte

betydelige Forøgelse af Hesteholdet efter 1700. Paa Vallø kan denne Opgang tilsyneladende spores noget tidligere, men Skifterne fra 1690'erne er saa faatallige, at man ikke tør drage helt sikre Slutninger. Fælles er ogsaa den mere overraskende Nedgang i Antallet af Hornkvæg i Slutningen af Aarhundredet (paa Vallø allerede i 1670'erne), efter 1700 fulgt af en Opgang, der er særlig betydelig paa Skjoldnæsholm, som iøvrigt udmærker sig ved større Velstand end det gennem det meste af Perioden saa forarmede Vallø.

Eksemplerne fra Kronborg-Godset fastslaar med en Tydelighed, som praktisk talt er udelukket paa mindre Godser med ganske faa aarlige Skifter, at svagere Perioder har vekslet med mere gunstige. Nedgangen efter Svenskekrigene, der ramte Kronborgegnen haardt, er meget forstaaelig, mens den væsentligt mindre Tilbagegang i 1690'erne, som ogsaa spores paa de andre Godser, sikkert skyldes de mange daarlige Høstaar (saaledes baade 95, 97 og 99).

Kvægpestens Virkninger.

Forordningen af 23. Januar 1719 (om Stempelafgift) forpligtede Godsejerne til at føre Skifteprotokoller, og Bondeskifterne fra den følgende Periode er som bekendt bevaret i meget stort Tal. Dette betyder, at der aabner sig Mulighed for Undersøgelser vedrørende Kvæghold ikke blot inden for visse (navnlig østdanske) Enklaver, men i Landet som Helhed. For en Række større Godsers Vedkommende vil man kunne følge Ændringer i Kreaturbesætningernes Størrelse inden for kortere Perioder, mens de mindre Godser i hver Landsdel formentlig maa behandles under eet, hvis man vil undgaa Tilfældigheder. Naturligvis bør Skifternes Kvægantal sammenholdes med andet Materiale til Belysning af Kvægholdet: Syns- eller Besigtigelsesforretninger, Efterretninger angaaende Kvægsygen, Kreaturtællingen 1774, Kvægangivelser i 1790'ernes Hoveriefterretninger m. v. Som det fremgaar af de foregaaende Eksempler, udmærker Kilder

af samme Art sig langt fra altid ved samme Paalidelighed og Fuldstændighed.

Et meget vigtigt landbohistorisk Problem i 1700-Tallet er Kvægpestens Virkninger. Hidtil har man væsentligt søgt at komme til Klarhed over disse ved Hjælp af bevarede Specifikationer over det bortdøde Kvæg, men Fortegnelserne er næppe særlig nøjagtige, og de viser ikke, hvor meget Kvæg der blev tilbage paa de forskellige Godser. Skifteforretningernes Kvægregistre ser Sagen fra den modsatte Side, de oplyser i Reglen ikke direkte noget om Tabene, men giver et Overblik over, hvad der fandtes af Kvæg før, under og efter Kvægpesten. De belyser endvidere et nærliggende Problem, nemlig hvorvidt Bønderne gennem udvidet Faare- og Svineavl fik nogen Kompensation for den stærkt reducerede Kvægproduktion.

Forsøgsvis har jeg gennemgaaet Materialet fra Ryttergodset i Kronborg Amt og en Snes mindre Godsomraader paa Sjælland¹ i Aarene 1744—48. 1744 og 1745 ligger umiddelbart før Pesten, i 1746 optræder den paa de fleste Godser, men først om Efteraaret gør den sig gældende i Skifterne paa Ryttergodset i Kronborg Amt. 1748 staar allerede i Opgangens Tegn, navnlig paa de Godser, hvor Pesten grasserede tidligst.

De 5 Aar viste følgende Gennemsnitsbesætninger:

Aar	Kronborg Amts Ryttergods				Andre sjællandske Godser			
	Antal Skifter	Horn- kvæg	Faar	Svin	Antal Skifter	Horn- kvæg	Faar	Svin
1744.....	24	11,0	7,7	10,6	39	8,9	8,7	12,0
1745.....	20	14,2	10,0	13,6	41	9,7	8,7	11,4
1746.....	22	11,2	9,5	13,8	41	1,7	10,5	15,6
1747.....	17	5,5	12,1	14,5	37	1,6	10,9	14,6
1748.....	26	6,2	10,0	15,2	46	3,5	12,2	13,3

1745 synes at have været et usædvanligt godt Kvægaar, først med enkelte Efteraarsskifter er Stillingen ved at blive en

¹ Skifteprotokoller fra Kronborg Rytterdistrikt, Krogerup, Bistrup, Svanholm, Trudsholm, Aastrup, Søgaard, Tølløse, Knabstrup, Løvenborg, Basnæs, Borreby, Skjoldnæsholm, Benzonsdal, Bækkeskov, Vallo, Rosendal, Juellinge (m. fl.) Godser (Sjæll. Landsark.).

anden, og i Begyndelsen af 1746 er Billedet totalt ændret paa de fleste sjællandske Godser, hvor Skifter forefalder. Paa Kronborg Amt kommer Kvægsygen ikke blot senere, men kun enkelte Sognes Kvægbestand angribes med lignende Voldsomhed som paa Flertallet af de øvrige Godser. Mens Pesten i 1746 og 1747 reducerede disses Kvægbesætninger til $\frac{1}{8}$ af deres tidligere Størrelse, slap Ryttergodset med at faa Antallet af Hornkvæg halveret. Til Gengæld foregik Regenerationen i 1748 med forholdsvis større Kraft paa de haardest ramte Godser, og det er ogsaa her man tidligst og tydeligst kan iagttage en væsentlig Opgang i Faare- og navnlig Svineproduktionen. Om nogen fyldestgørende Erstatning for det bortdøde Kvæg kunde der naturligvis ikke være Tale, men Græsningen blev dog paa denne Maade delvis udnyttet.

Metodiske Erfaringer.

Under Forsøgene paa at udnytte, hvad der findes af Stof til ældre dansk Kvægholdsstatistik, har man hidtil fortrinsvis arbejdet med Kilder, der angiver Kreaturantal inden for større Omraader paa et bestemt Tidspunkt: Kvægskattemandtal fra 1566, 1657 og Tiden omkring 1680, for 1700-Tallets Vedkommende navnlig Synsforretninger fra forskellige Godser. Over for dette snævert tidsafgrænsede Materiale har jeg stillet Skifteprotokollernes Kvægregistre, som i det enkelte Aar kun omfatter en lille Procentdel af samtlige Besætninger inden for de Godsomraader, hvor de overhovedet er bevaret. Kvalitetsforskellen viser sig imidlertid afgørende. Praktisk talt overalt, hvor Sammenligning med Skiftemateriale er mulig, har Bønderne af yderst nærliggende Grunde udeladt en saa væsentlig Del af Kreaturantal, at Kvægskatteregistrene utvivlsomt helt bør opgives som Kriterium for Besætningernes Gennemsnitsstørrelse.

Da Kvægskattemandtallene fra forskellige Perioder som paavist er af meget uensartet Paalidelighedsgrad, vil det heller

ikke være muligt med Sikkerhed at fastslaa Svingninger i Kvægproduktionen gennem et længere Tidsrum alene paa Grundlag af Kvægregistre fra to Skatteaar (1566 og 1657). Her er det ikke nok at tage Hensyn til Afvigelser mellem Sommer- og Vinterkreaturhold. Man maa endvidere regne med, at Kvægbrugets Konjunkturforhold ret hurtigt kan veksle, og at Kvægsygdomme og kraftige Variationer i Høstudbyttet øver Indflydelse, hvilket ogsaa Skifternes Kvægangivelser illustrerer. Naar saa dertil kommer, at Skattebyrdens forskellige Størrelse og mere eller mindre vedvarende Tryk paavirker Skatteyderen, naar han skal opgive Kreaturantal, er vi stillet over for en Række Usikkerhedsfaktorer, der udelukker, at man kan naa til andet og mere end Paavisning af en vis Tendens.

Tilbage bliver fra 1600-Tallets sidste Halvdel kun Skifternes Kvægregistre, der efter hele deres Karakter maa anses for paa-lidelige, dog med Forbehold, hvad Antallet af Faar (navnlig Lam) og til Dels ogsaa Svin angaar. Noget tilsvarende gælder en senere Tids talrige Synsforretninger, der ikke altid omfatter de mindre Husdyr. Hvad Heste og Hornkvæg angaar, indeholder Skifterne et velanvendeligt Materiale, der ganske vist kun for meget store Godsomraaders Vedkommende giver Mulighed for en nærmere Bestemmelse af Kreaturholdets Størrelse i det enkelte Aar, men til Gengæld gør det muligt at konstatere Op- eller Nedgang fra Periode til Periode.

Fra 1700-Tallet er der bevaret flere Kilder til dansk Kreaturstatistik, men Skifterne indeholder utvivlsomt det for Helhedsvurderingen mest værdifulde Materiale. Det skulde efter 1720 blive muligt at naa fra lokalt bestemte Resultater til en mere landsomfattende Kvægholdsstatistik. Den ovenanførte Udnyttelse af sjællandske Skifter fra Perioden 1744—48 antyder, at vi ad denne Vej bl. a. vil kunne danne os et mere sikkert Overblik over Kvægsygens Indflydelse.

Om Perioden ca. 1660—1720 kan det kun siges, at der inden for de Omraader, hvor en virkelig Undersøgelse er mulig, ikke kan paavises nogen varig og meget væsentlig Nedgang i Bondens

Kreaturhold. Længere tilbage end 1650'erne kommer vi næppe med fast Grund under Fødderne, og det er nødvendigt at gennemføre den metodiske Sondring mellem anvendelige og uanvendelige Kilder, som det her er forsøgt. At en Periode er fattig paa Kilder er beklageligt, men det bør aldrig forlede Historikeren til ukritisk Anvendelse af det Materiale, der tilfældigvis foreligger¹.

¹ En Undersøgelse af beslægtet Karakter findes i Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. R., V, 388—95, hvor Landsarkivar Hans Knudsen sammenholder de gejstlige Skifteprotokollers Oplysninger om Præsters Formueforhold med Skattetakseringerne, der til Dels skyldes Præsternes egne Angivelser (Hald og Skivehus Amter i Slutningen af det 17. Aarh.). Skifternes Formuevurderinger var sikkert ogsaa for lave, men det er principielt vigtigt at sammenligne de to Arter af Kildemateriale.
